

УДК 343.223

Ю. В. Баулін,

докт. юрид. наук, проф., Голова
Конституційного Суду України,
академік НАПрН України,
Заслужений діяч науки и техніки
України

ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Висвітлюються деякі наукові результати, наведені у докторській дисертації автора «Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния» (1991 р.). Наводяться джерела (монографії, кандидатські дисертації, постанова Пленуму Верховного Суду України та ін.), в яких були розвинуті закладені в цій роботі ідеї. Відмічаються шляхи для можливих подальших наукових пошуків з цієї проблематики.

Ключові слова: *обставини, що виключають злочинність діяння, протиправність діяння, суспільна небезпечність діяння, злочин, склад злочину, кримінальна відповідальність, підстава кримінальної відповідальності, наслідки злочину, кримінально-правова доктрина.*

Дослідження обставин, що виключають злочинність діяння, у вітчизняній кримінально-правовій науці завжди посідало важливе місце. Традиційно велика увага приділялась необхідній обороні та крайній необхідності¹, певну розробку отримали проблеми затримання злочинця², згоди потерпілого³, професійного і господарського ризику⁴, виконання наказу і виконання професійних (службових) функцій, трансплантації органів людини і тканин людського тіла, медичні експерименти та ін.⁵ Деякі криміналісти розглядали загальні проблеми обставин, що виключають злочинність діяння, хоча в цілому

---

¹ Див. праці: Л. А. Андрєєвої, Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Блум, М. І. Бажанова, С. В. Бородіна, В. А. Владімірова, З. А. Вишинської, І. А. Гельфанда, А. А. Герцензона, Н. Д. Дурманова, М. І. Загороднікова, В. Ф. Кириченка, В. М. Козака, Н. Т. Куца, В. Д. Меньшагіна, Г. А. Мендельсона, В. Д. Пакутіна, Н. Н. Паше-Озерського, А. А. Піонтковського, Е. Ф. Побігайла, В. П. Ревіна, А. І. Санталова, О. Б. Сахарова, І. І. Слуцького, Ю. В. Солопанова, В. В. Сташиса, Ю. М. Ткачевського, В. І. Ткаченка, В. С. Трахтерова, І. С. Тишкевича, Т. Г. Шавгулідзе, М. Д. Шаргородського, С. О. Фролова, М. І. Якубовича та ін.

² Див. праці: Ю. В. Бауліна, Г. В. Бушуєва, П. А. Волостного, З. А. Вишинської, В. П. Діденка, Б. А. Куріного, Е. Ф. Побегайло, В. П. Ревіна, Б. В. Сідорова, І. С. Тишкевича, М. І. Якубовича та ін.

³ Див. праці: А. М. Красікова, А. І. Санталова, І. І. Слуцького, А. А. Піонтковського, М. Д. Шаргородського та ін.

⁴ Див. праці: Г. З. Анашкіна, М. С. Грінберга, П. С. Дагеля, С. Г. Келіної, Ю. І. Ляпунова та ін.

⁵ Див. праці: П. П. Андрушка, В. А. Глушкова, І. І. Горелика та ін.

їх рішення не було підпорядковане якомусь єдиному підходу до цієї проблеми⁶. Наявні розробки, безумовно, сприяли розвитку теоретичної думки у розглядуваній сфері, їх авторів об'єднувало прагнення сприяти забезпеченню прав і законних інтересів особистості, внести свій вклад в удосконалення законодавства та практики його застосування. Разом із тим ставало все більш очевидним, що у дослідженні обставин, що виключають суспільну небезпечність і протиправність діяння, наука підійшла до певної межі: був накопичений достатньо великий і різносторонній емпіричний матеріал, досягнуті певні результати аналітичної діяльності, визначились позиції з найбільш дискусійних проблем, висловлені аргументи якщо і не вичерпали себе, однак будувалися вони на відомих вихідних позиціях. Все це свідчило про те, що подальше пізнання цих обставин потребувало синтетичного узагальнення отриманих результатів і побудови узагальнюючої концептуальної системи знань про обставини, що виключають злочинність діяння.

Одним із перших найбільш вагомих та ґрунтовних досліджень цієї проблеми стала докторська дисертація доцента кафедри кримінального права Юридичної академії (нині – Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого») Ю. В. Бауліна на тему: «Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключают преступность (общественную опасность и противоправность) деяния»⁷.

У дисертації автором дана як загальна характеристика обставин, що виключають злочинність (суспільну небезпечність та протиправність) діяння, так і досліджені основні питання, що стосувались окремих видів таких обставин, які були передбачені на той час у КК України (необхідної оборони, затримання злочинця та крайньої необхідності).

---

⁶ Див. праці: Я. М. Брайніна, О. А. Герцензона, Н. Д. Дурманова, А. Ф. Зелінського, І. І. Карпеця, М. І. Ковальова, В. М. Козака, Б. А. Куріного, Н. Ф. Кузнецової, Ю. І. Ляпунова, А. В. Наумова, М. О. Огурцова, А. А. Піонтковського, А. І. Санталова, О. Б. Сахарова, І. І. Слущького, А. Н. Трайніна, Т. Г. Шавгулідзе, І. С. Тишкевича, Є. О. Фролова та ін.

⁷ Баулин Ю. В. Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключают преступность (общественную опасность и противоправность) деяния : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Юрид. акад. им. Ф. Э. Дзержинского. – Х., 1991. – 41 с.

При загальній характеристиці обставин, що виключають злочинність діяння, автор виходив із того, що ці обставини виключають підставу кримінальної відповідальності, а саме ознаки злочинного діяння. Такому діянню, як відомо, притаманна єдність двох ознак, що характеризують його соціальний зміст (матеріальна ознака) і юридичну форму (формальна ознака), а саме: кримінальна (підвищена) ступінь суспільної небезпечності такого діяння і його кримінальна протиправність (передбаченість у КК). Зазначена єдність, однак, не є абсолютною, раз та назавжди усталеною. Напроти, будь-яке діяння (в тому числі й злочинне) підпорядковується діалектичному закону співвідношення змісту та форми явища, а саме: один і той же зміст може мати різну форму, а одна й та сама форма може містити в собі різний зміст. Стосовно злочинного діяння це означає, що вчинення особою діяння, яке не відповідає єдності соціального змісту та юридичній формі злочину, свідчить про те, що воно не є злочинним і відповідно виступає як обставина, що виключає злочинність вчиненого діяння.

Таким чином, обставини, що виключають злочинність діяння, свідчать про відсутність у вчиненому особою діянні або соціального змісту злочину (притаманної йому кримінальній ступені суспільної небезпечності), або його юридичної форми (відсутності кримінальної протиправності, тобто передбаченості в КК), або того та іншого одночасно. З цієї точки зору в дисертації розрізняються такі три групи обставин, що виключають злочинність діяння: 1) обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; 2) обставини, що виключають кримінальну протиправність (передбаченість у КК) вчиненого діяння; 3) обставини, що виключають суспільну небезпечність і протиправність вчиненого діяння.

Саме дослідженню останньої групи обставин присвячена дисертація. Ці обставини характеризуються низкою загальних ознак. Перша полягає в тому, що всі вони являють собою свідомі і вольові вчинки людини у формі дії (на-

приклад, при необхідній обороні) або бездіяльності (наприклад, ненадання допомоги при виконанні наказу).

Друга ознака – це зовнішня подібність (збіг) фактичних, видимих, об'єктивних ознак скоєного вчинку і відповідного злочину (наприклад, позбавлення життя при необхідній обороні збігається із зовнішніми ознаками умисного вбивства, а заподіяння смерті небезпечному злочинцю працівником міліції при його затриманні збігається з видимими ознаками перевищення влади тощо). У чинному КК аналізовану ознаку прямо не закріплено, проте вона була передбачена в КК 1960 р., в якому статті 13 та 14 характеризували необхідну оборону і крайню необхідність як дії, що підпадають під ознаки діяння, передбаченого КК. Однак і зараз, якщо скоєний вчинок за своїми зовнішніми ознаками не збігається з тим чи іншим злочином, то безпредметним є й обговорення питання про наявність якоїсь із розглядуваних обставин.

Третя ознака характеризує соціальний зміст зазначених вчинків. І хоча в КК його прямо не визначено, однак висновок про соціальну характеристику необхідної оборони, крайньої необхідності та інших обставин, що виключають злочинність діяння, може бути зроблений на основі оцінювання підстав для їх вчинення, їх цілей, допустимих меж заподіяння шкоди тощо. Вони свідчать про те, що більшість із зазначених вчинків є суспільно корисними. Водночас це не виключає того, що в деяких випадках такі вчинки можуть і не мати якості суспільної корисності (наприклад, окремі випадки заподіяння шкоди потерпілому з його згоди, у стані крайньої необхідності тощо). У таких випадках вони визнаються соціально допустимими (прийнятними), або, як іноді кажуть, суспільно нейтральними, доцільними. Цей висновок відповідає положенням КК, в якому названі вчинки характеризуються як незлочинні. Соціальний же зміст злочину, як відомо, КК визначає через категорію суспільної небезпечності (ст. 11 КК). Отже, аналізовані вчинки як незлочинні не є і суспільно небезпечними.

Четверта ознака характеризує юридичну форму аналізованих вчинків, що визначається в КК передусім через заперечення злочинності діяння, тобто його передбаченості в КК (ч. 1 ст. 11 КК). Так, характеристика більшості з досліджуваних вчинків у КК починається словами «не є злочином...». Позитивна ж характеристика їх юридичної форми полягає в тому, що всі вони є вчинками правомірними. Про це прямо вказується в ч. 1 ст. 41 КК, де заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з метою виконання законного наказу визнається дією (бездіяльністю) правомірною. В основі ж правомірності аналізованих вчинків лежить або реалізація особою свого суб'єктивного права, або виконання юридичного обов'язку, або здійснення владного повноваження. Тому зазначені обставини закріплені не тільки в КК, а і в інших законах (наприклад, законах України «Про міліцію», «Про службу безпеки України», «Про оперативно-розшукову діяльність», адміністративно-правових та інших законах). До обставин, передбачених іншими законодавчими актами, належать виконання професійних чи службових обов'язків, застосування сили, спеціальних засобів, зброї тощо.

Нарешті, п'ята ознака характеризує кримінально-правові наслідки здійснення аналізованих правомірних вчинків. Ці наслідки полягають насамперед у тому, що такі вчинки не визнаються злочинними, тому вони виключають саму підставу кримінальної відповідальності, а відповідно і кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду.

Таким чином, в дисертації робиться висновок, що обставини, які виключають злочинність діяння, – це передбачені КК та іншими нормативно-правовими актами зовнішньо подібні зі злочинами суспільно корисні (соціально прийнятні) та правомірні вчинки, що виключають підставу кримінальної відповідальності за шкоду, заподіяну правоохоронюваним інтересам.

Автор доводить, що ці обставини, взяті у своєму взаємозв'язку, можуть бути розглянуті у вигляді певної функціональної соціально-правової систе-

ми⁸. В цій системі залежно від галузевої регламентації зазначені поступки поділяються на ті, що передбачені КК, та на ті, що закріплені іншим законодавством. З точки зору юридичної форми, всі обставини як правомірні поступки, що виключають злочинність діяння, автором поділяються на три групи: 1) здійснення особою свого суб'єктивного права, 2) виконання юридичних обов'язків та 3) використання юридичних державно-владних повноважень⁹. У зв'язку з цим виділяються два види суб'єктів, що вчиняють поступки, які виключають злочинність діяння, а саме: загальні та спеціальні¹⁰. При аналізі нормативної основи цих обставин дослідженню піддається правова форма реально існуючої системи зазначених обставин. Підкреслюється, що норми, які передбачають ці обставини, «розкидані» по різних галузях законодавства (кримінальне, адміністративне, цивільне тощо). Важлива особливість цих норм полягає в тому, що вони характеризуються подвійною юридичною властивістю, а саме: з одного боку, за своїм основним предметним змістом і юридичною формою вони відносяться до тієї чи іншої галузі права, з другого боку, вони регулюють вчинки, які ззовні підпадають під ознаки будь-якого злочину і відмежовують незлочинну поведінку від злочинної. Сукупність зазначених норм утворює певну цілісність (систему), в якій різна галузева їх належність не має принципового значення. Тому всі ці норми утворюють міжгалузевий інститут норм, передбачених різними галузями законодавства, що регулюють правомірні та суспільно корисні (прийнятні) вчинки, які виключають злочинність певного діяння. Зазначена система норм є компонентом (підсистемою) системи більш високого порядку, а саме: системи норм, що передбачають обставини, які виключають кримінальну відповідальність. У зв'язку з цим Ю. В. Бауліним обґрунтована необхідність введення до Загальної частини КК спеціального розділу «Обставини, що виключають кримі-

---

⁸ Див.: Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. – Х. : Основа, 1991. – С. 45.

⁹ Там само. – С. 53–62.

¹⁰ Там само. – С. 62–69.

нальну відповідальність», який доцільно відкрити загальною нормою-дефініцією про поняття та види таких обставин¹¹.

При дослідженні структури обставин, що виключають злочинність діяння, автор аналізує ці обставини як явища реальної дійсності під кутом зору аналізу їх структурних елементів. На відміну від поширеного погляду на структуру обставин, що розглядаються з точки зору умов правомірності вчинення певних вчинків, у роботі виділяються два елементи, які у своїй взаємодії утворюють обставину, що виключає злочинність діяння, а саме: власне правомірний та суспільно корисний (прийнятний) вчинок і підставу його вчинення. У свою чергу, структура такого вчинку також розглядається за допомогою такої методологічної конструкції, як склад правомірного вчинку, що виключає суспільну небезпечність та протиправність (злочинність) діяння¹². Обґрунтовується, що структурні елементи такого вчинку доцільно аналізувати відповідно до логіки його виникнення, розвитку та завершення, яка свідчить про певну послідовність у «нарощуванні» його елементів в такому порядку: підстава вчинку – суб'єкт – мотив і мета – об'єкт – об'єктивна сторона – суб'єктивний контроль.

При розгляді механізму реалізації норм, які передбачають обставини, що виключають злочинність діяння, автор виходив з того, що ці норми відносяться до норм, в яких структура представлена зв'язком гіпотези та диспозиції, де гіпотеза відображає підстави, а диспозиція – ознаки правомірного вчинку. Виходячи із погляду на те, що санкціями правових норм визнаються різні державно-правові засоби забезпечення вимог диспозицій, Ю. В. Баулін поділяє такі санкції на позитивні, в тому числі заохочувальні, та негативні, зокрема, санкції юридичної відповідальності. Зазначені санкції включаються в структуру норм, що розглядаються, за допомогою конструювання так званої логіко-юридичної норми. Загалом робиться висновок, що структурними еле-

---

¹¹ Див.: Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. – С. 102–109.

¹² Там само. – С. 136.

ментами зазначених норм є гіпотеза, диспозиція і два види санкцій – кримінально-заохочувальна і санкція кримінальної відповідальності.

Реалізація структурних елементів норм, які передбачають обставини, що виключають злочинність діяння, здійснюється в два етапи: спочатку – реалізація диспозиції, а потім – реалізація санкції. Механізм такої реалізації здійснюється за допомогою відповідних юридичних фактів та правовідносин. У роботі виділяються три види таких правовідносин: спеціальні охоронювальні кримінально-правові, кримінально-заохочувальні та правовідносини кримінальної відповідальності.

У рамках спеціальних охоронюваних правовідносин реалізуються вимоги диспозицій зазначених норм (наприклад, реалізація диспозиції норми про крайню необхідність полягає в заподіянні належним суб'єктом шкоди правоохоронюваним інтересам з метою усунення небезпеки, що загрожує). Момент завершення такої поведінки пов'язаний з юридичним фактом, який породжує інше, а саме – кримінально-заохочувальне правовідношення, в рамках якого реалізується кримінально-заохочувальна санкція (визнання вчинку незлочинним і виключення кримінальної відповідальності за заподіяну шкоду). Однак у деяких випадках суб'єкт права (наприклад, суб'єкт права на необхідну оборону чи на затримання злочинця) може вийти за межі дозволеної поведінки, що при певних умовах розцінюється як злочин (наприклад, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони). Такий злочин є юридичним фактом, що породжує виникнення правовідносин кримінальної відповідальності, в рамках якого реалізується санкція кримінальної відповідальності.

При аналізі питань кримінальної відповідальності за перевищення меж дозволеної шкоди при обставинах, що виключають злочинність діяння, запропоновано ввести в науковий обіг поняття ексцесу дозволеної шкоди при зазначених обставинах. Такий ексцес визначається як завідоме заподіяння шкоди, що явно не відповідає або характеру і ступеню небезпеки, що загро-

жувала правоохоронюваним інтересам, або обстановці, в якій запобігалася (присікалася тощо) ця небезпека. В межах цього поняття виділяються два види ексцесу: ексцес допустимої та ексцес достатньої шкоди.

Необхідною умовою кримінальної відповідальності за ексцес заподіяної шкоди є його правильна кваліфікація. Аналізуючи питання про вид та міру відповідальності особи за ексцес заподіяної шкоди, в роботі відстоюється позиція, що подібні посягання на цінності, що охороняються кримінальним законом, по суті є напівзлочинами, що межують з правомірними вчинками, і це повинно враховуватися при виборі заходів відповідальності, перш за все альтернативних кримінальному покаранню.

У розділі другому роботи досліджуються проблеми Особливої частини вчення про обставини, що виключають злочинність діяння. В ньому поставлено за мету показати, як загальні положення, що вироблені в першому розділі роботи, «працюють» стосовно окремих видів обставин, які були передбачені в КК України. Тому в цьому розділі основна увага приділяється найбільш важливим питанням необхідної оборони, затримання злочинця та крайньої необхідності, які різним чином вирішуються в науці і викликають труднощі у правозастосуванні.

Завершують дисертацію загальні висновки автора, відповідно до яких:

- 1) обґрунтовується своєчасність та необхідність розробки галузевими правовими науками та загальною теорією права всього комплексу проблем, пов'язаних з обставинами, що виключають юридичну відповідальність;
- 2) аргументується доцільність в рамках вчення про обставини, що виключають злочинність діяння (рівно як і при інших обставинах, що виключають юридичну відповідальність) виділяти Загальну та Особливу частини. В Загальній частині повинні досліджуватися проблеми, які притаманні в тій чи іншій мірі всім обставинам, а в Особливій частині – питання, що відображають специфіку окремих видів цих обставин;
- 3) формулюються пропозиції, які могли бути б врахованими при підготовці нового КК України.

Зазначені висновки автора знайшли певний розвиток у кримінально-правовій науці, в законотворчості та правозастосуванні.

Ідеї, покладені в основу Загальної частини вчення про обставини, що виключають злочинність діяння, в цілому отримали підтримку і розвиток в працях вчених-криміналістів, перш за все Росії та інших країн СНД¹³.

У 2012 р. в Україні вийшла друком колективна монографія «Обставини, що виключають юридичну відповідальність», в якій із загальнотеоретичних позицій розглянуті зазначені обставини. Згодом іншим колективом авторів видана монографія «Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення»¹⁴. В цій роботі, зокрема, обставини, що виключають юридичну відповідальність, досліджуються як із загальнотеоретичних позицій, так і з позицій окремих галузевих юридичних наук.

Пропозиції автора щодо формулювання норм про необхідну оборону, затримання злочинця, крайню необхідність, виправданий ризик та виконання наказу були сприйняті законодавцем при прийнятті нового КК 2001 р. Нарешті, положення роботи знайшли своє відображення і в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону» № 1 від 26 квітня 2002 р.¹⁵

---

¹³ Винокуров В. Н. Правомерное причинение вреда в состоянии крайней необходимости : монография. – Красноярск : Сибирс. юрид. ин-т МВД России, 2001. – 124 с.; Смирнова Л. Н. Уголовно-правовое задержание (теория, законодательство, практика) : монография. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та. – 2003. – 186 с.; Каплунов А. И., Милуков С. Ф. Применение и использование боевого ручного стрелкового, служебного и гражданского огнестрельного оружия. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 363 с.; Меркурьев В. В. Состав необходимой обороны. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 216 с.; Обстоятельства, исключающие преступность деяния : монография / под ред. С. В. Землюкова. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2005. – 235 с.; Смирнова Л. Н. Уголовно-правовое регулирование задержания лица, совершившего преступление. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 281 с.; Турецкий М. М. Обстоятельства, исключающие преступность деяния по уголовному законодательству Казахстана : монография. – 2-е изд., доп. и перераб. – Алматы : ТОО «Издательство «Норма-К», 2005. – 328 с.; Михайлов В. И. Правомерный вред в уголовном законодательстве и правовой доктрине : монография. – СПб. : РИО С.-Петербур. им. В. Б. Бобкова филиала РТА, 2011. – 200 с.

¹⁴ Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення : монографія / кол. авт., відп. ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.

¹⁵ Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України з кримінальних справ (1973 – 2012 роки): станом на 20 вересня 2012 року / упоряд. : Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. І. Тютюгін. – Х. : Право, 2012. – С. 142.

Після захисту докторської дисертації Ю. В. Бауліна, основні положення якої знайшли відображення в його монографії¹⁶, окремі питання обставин, що виключають злочинність діяння, досліджувалися в українській кримінально-правовій науці в наукових статтях, тезах наукових доповідей і повідомлень на конференціях, у підручниках і коментарях КК. При цьому в науці кримінального права України досить інтенсивно розглядаються в основному питання Особливої частини вчення про обставини, що виключають злочинність діяння.

У більшості дисертацій були досліджені всі види зазначених обставин, які передбачені у розділі VIII Загальної частини КК «Обставини, що виключають злочинність діяння». Так, у 2000 р. захищено кандидатську дисертацію С. І. Дячуком «Юридична природа виконання наказу; кримінально-правова оцінка діяння особи, що віддала чи виконала протиправний наказ»¹⁷, у 2002 р. – С. О. Харитоновим «Кримінально-правова оцінка застосування вогнепальної зброї працівником міліції»¹⁸, у 2003 р. – Омаром Мухамедом Мусси Ісмаїлом «Обставини, що виключають злочинність діяння у кримінальному праві України та Йорданії»¹⁹ та О. І. Ющиком «Кримінально-правове регулювання діяння пов'язаного з ризиком за законодавством України»²⁰, у 2004 р. – М. В. Анчуковою «Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння»²¹, у 2006 р. – Ю. В. Мантуляком «Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як обставина, що виключає злочинність

---

¹⁶ Баулин Ю. В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния*. – Х. : Основа, 1991.

¹⁷ Дячук С. І. *Юридична природа виконання наказу (Кримінально-правова оцінка діяння особи, що віддала чи виконала протиправний наказ* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 17 с.

¹⁸ Харитонов С. О. *Кримінально-правова оцінка застосування вогнепальної зброї працівником міліції* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ун-т внутр. справ. – Х., 2000. – 18 с.

¹⁹ Омар Мухамед Мусса Ісмаїл. *Обставини, що виключають злочинність діяння у кримінальному праві України та Йорданії* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2003. – 19 с.

²⁰ Ющик О. І. *Кримінально-правове регулювання діяння пов'язаного з ризиком за законодавством України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одеська нац. юрид. акад. – О., 2003. – 20 с.

²¹ Анчукова М. В. *Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.

діяння»²², у 2007 р. – Н. В. Лісовою «Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння»²³, у 2008 р. – О. Л. Гуртовенком «Психічне насильство у кримінальному праві України»²⁴, В. Ф. Примаченком «Затримання особи, яка вчинила злочин, як обставина, що виключає злочинність діяння»²⁵ та Т. І. Якімцем «Крайня необхідність за кримінальним правом України»²⁶, у 2009 р. – Л. В. Гусар «Необхідна оборона: кримінологічні та кримінально-правові аспекти»²⁷, у 2011 р. – І. Є. Ждановою «Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння»²⁸ та Н. М. Плисюк «Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України»²⁹, у 2012 р. О. М. Боднаруком «Необхідна оборона при посяганні на власність»³⁰. У 2012 р. О. О. Кваша та В. В. Аніщук видали монографію «Уявна оборона: кримінально-правова кваліфікація та відповідальність».³¹

У зазначених кандидатських дисертаціях та публікаціях вирішуються актуальні проблеми, які виявлені при аналізі та застосуванні окремих видів обставин, що виключають злочинність діяння, які передбачені в чинному КК.

---

²² Мантуляк Ю. В. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – 17 с.

²³ Лісова Н. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.

²⁴ Гуртовенко О. Л. Психічне насильство у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одеська нац. юрид. акад. – О., 2008. – 17 с.

²⁵ Примаченко В. Ф. Затримання особи, яка вчинила злочин, як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.

²⁶ Якімець Т. І. Крайня необхідність за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.

²⁷ Гусар Л. В. Необхідна оборона: кримінологічні та кримінально-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Одеська нац. юрид. акад. – О., 2009. – 17 с.

²⁸ Жданова І. Є. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 19 с.

²⁹ Плисюк Н. М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2011. – 19 с.

³⁰ Боднарук О. М. Необхідна оборона при посяганні на власність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. – К., 2012. – 20 с.

³¹ Кваша О. О. Уявна оборона: кримінально-правова кваліфікація та відповідальність : монографія / О. О. Кваша, В. В. Аніщук. – Луцьк : Вежа-Друк, 2012. – 180 с.

Як і раніше обговорюються деякі питання Загальної частини вчення про такі обставини, а саме: назва цих обставин, їх співвідношення з ознаками злочину (суспільна небезпечність і протиправність) і складу злочину, кримінально-правова кваліфікація обставин, що виключають злочинність діяння, можливість розширення переліку цих обставин у КК і деякі інші питання.

Перспективи подальших наукових досліджень обставин, що виключають злочинність діяння, бачаться в подальшому поглибленому аналізі злочину як підстави кримінальної відповідальності, а звідси відповідно й обставин, що виключають таку підставу. Традиційний погляд полягає в тому, що необхідною, єдиною, законною і достатньою підставою покладення судом на особу кримінальної відповідальності є вчинення нею суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого КК. Іншими словами, для констатації злочину необхідно встановити, що ознаки складу суспільно-небезпечного діяння, якому притаманний кримінальний ступінь (фактичний склад) відповідають ознакам певного складу злочину, що передбачений чинним КК (юридичний склад). Звідси, якщо вчиненому діянню не притаманний кримінальний ступінь суспільної небезпечності, або діяння такого ступеня небезпечності не передбачене КК, або вчинене діяння співпадає лише за зовнішніми ознаками суб'єкта, об'єкта та об'єктивної сторони з яким-небудь злочинном, а по суті є суспільно корисним (прийнятним) та правомірним, то у всіх трьох випадках вчинене діяння є обставиною, що виключає злочинність діяння.

Інший підхід до розгляду обставин, що виключають злочинність діяння, може бути пов'язаний із з'ясуванням такої ознаки злочинного діяння, як його протиправність. Зазвичай протиправність діяння розглядається через призму подвійного предмета регулювання кримінального права, а саме: кримінальне право регулює, по-перше, правовідносини через установлення кримінально-правових заборон вчиняти певні дії під загрозою застосування покарання, і, по-друге, кримінально-правові відносини між державою та осо-

бою у разі порушення нею кримінально-правової заборони (вчинення злочину). Звідси кримінальна протиправність діяння полягає у порушенні належним суб'єктом певної кримінально-правової заборони. Можливий, однак, й інший підхід до з'ясування протиправності вчиненого діяння. Згідно з відомими вченнями протиправність лежить за межами складу злочину. Заборони вчиняти певні дії або бездіяльність містяться або в позитивному регулятивному праві, або в природному праві (на кшталт біблейських заповідей «не вбивай», «не кради» тощо). В такому випадку будь-який вчинок, який порушує заборону, передбачену в природному чи позитивному регулятивному праві, визнається протиправним. Разом із тим такий вчинок може вважатися злочином лише за умови, якщо йому притаманна суспільна небезпечність кримінального ступеню і він містить певний склад злочину, передбаченого КК. Таким чином, злочинне діяння як підстава кримінальної відповідальності являє собою протиправне кримінального ступеню суспільно небезпечне діяння, яке містить склад злочину, передбачений чинним КК. Звідси можна виділити три групи обставин, що виключають злочинність діяння, а саме: 1) обставини, що виключають протиправність діяння; 2) обставини, що виключають кримінальну ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння і 3) обставини, що виключають склад злочину у вчиненому діяння, якому притаманна кримінальна ступінь суспільної небезпечності. Вочевидь, що кожна із зазначених груп обставин виключає підставу кримінальної відповідальності, а тим самим і саму кримінальну відповідальність за шкоду, заподіяну об'єктам кримінально-правової охорони. Таким чином, всі ці обставини утворюють систему обставин, що виключають кримінальну відповідальність.

Обставини, що виключають протиправність вчиненого діяння, являють собою ззовні схожі і з злочинами вчинки людей, які є суспільно корисними (прийнятними) і правомірними. Оскільки правомірність поведінки суб'єкта права передбачена різними галузями права, то і перелік вчинків, які можуть бути ззовні схожі зі злочинами, не обмежується лише приписами КК, а й зна-

ходить своє закріплення в положеннях інших галузей законодавства, які є юридичною формою вираження правових норм різної галузевої належності.

Вочевидь, що на сьогоднішній день в українській кримінально-правовій науці досить докладно досліджені окремі види обставин, які передбачені чинним КК. Звичайно, наука повинна і надалі проводити моніторинг застосування кримінально-правових положень щодо окремих видів обставин, що виключають злочинність діяння. Але більш важливим вбачається подальше всебічне дослідження системи обставин, що виключають протиправність діяння, перш за все тих, які передбачені не кримінальним, а іншим законодавством. І тут може бути використана класифікація зазначених обставин за таким критерієм як юридична форма правомірних вчинень, а саме: 1) здійснення особою свого суб'єктивного права, 2) виконання юридичних обов'язків та 3) здійснення владних повноважень. Важливим є дослідження як родових понять зазначених обставин, так і окремих видів у межах цих понять, тобто різних видів здійснення права, виконання обов'язків та здійснення владних повноважень.

Друга група обставин стосується виключення такої ознаки злочинного діяння, як його кримінальна ступінь суспільної небезпечності. Чинний КК до таких обставин відносить малозначне діяння, а також його різновид – готування до злочину невеликої тяжкості. Вбачається, що, не дивлячись на наукові розробки малозначності діяння, які є у вітчизняній літературі, для дослідників існує досить широке поле щодо аналізу зазначеної групи обставин.

Аналіз третьої групи обставин, а саме тих, що виключають склад злочину у вчиненому суспільно небезпечному діянні, передбачає перш за все їх загальну систематизацію і класифікацію. Вочевидь, що більшість із цих обставин вже досліджена в інших розділах науки кримінального права, що стосуються окремих елементів складу злочину (неосудність, казус тощо). Однак завдання полягає в тому, щоб об'єднати всі ці обставини в певну цілісну систему. З цієї точки зору може бути запропонований такий підхід до дослі-

дження зазначеної групи обставин. По-перше, треба визначитися стосовно загальних ознак елементів складу злочину в учиненому діянні. На другому етапі можна виділити обставини, що виключають належні об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону складу злочину. Оскільки кожний з цих елементів у Загальній частині науки кримінального права характеризується обов'язковими і факультативними ознаками, то доцільно виділяти обставини, що виключають обов'язкові та факультативні ознаки кожного елемента складу злочину. Таким чином, виділяються обставини, що виключають обов'язкові і факультативні ознаки об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони складу злочину. Однак зазначений підхід стосується загальних питань обставин, що виключають склад злочину. В той же час в Особливій частині науки кримінального права дослідженню підлягають конкретні проблеми, які стосуються обставин, які виключають певні ознаки певного складу злочину. Таким чином, дослідження обставин, що виключають склад злочину є можливим як щодо загальної характеристики цих обставин, так і до аналізу обставин, що стосуються певного складу злочину.

Взагалі завершальним етапом кримінально-правових досліджень вбачається всебічний аналіз як загальних, так і окремих проблем всеохоплюючої системи обставин, що виключають кримінальну відповідальність особи за шкоду, заподіяну об'єктам кримінально-правової охорони.

Уявляється, що подібний підхід до визначення обставин, що виключають юридичну відповідальність у певній галузі права, може бути запропонований галузевим правовим наукам. Галузеві дослідження обставин, що виключають певний вид юридичної відповідальності (цивільно-правової, адміністративної, дисциплінарної, кримінальної тощо), є базою для загальнотеоретичного узагальнення аналізу обставин, що виключають будь-яку юридичну відповідальність особи за шкоду, заподіяну об'єктом правової охорони. Загальнотеоретичні дослідження цих обставин могли бути б підставою для

введення в підручники загальної теорії права підрозділу під назвою «Обставини, що виключають юридичну відповідальність».

Баулин Ю. В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния*

Освещаются некоторые научные результаты, приведенные в докторской диссертации автора «Уголовно-правовые проблемы учения об обстоятельствах, исключающих преступность (общественную опасность и противоправность) деяния» (1991 г.). Приводятся источники (монографии, кандидатские диссертации, постановление Пленума Верховного Суда Украины и др.), в которых были развиты заложенные в этой работе идеи. Отмечаются пути для возможных дальнейших научных поисков по этой проблематике.

Ключевые слова: *обстоятельства, исключающие преступность деяния, противоправность деяния, общественная опасность деяния, преступление, состав преступления, уголовная ответственность, основание уголовной ответственности, последствия преступления, уголовно -правовая доктрина.*

Baulin Y. V. *Circumstances that exclude the criminality of a deed*

Certain scientific results, outlaid in the author's thesis for obtaining the Doctor of Law degree "Criminal legal problems of circumstances that exclude the criminality of a deed (public danger and lawlessness) concept" (1991) have been highlighted. The sources (monographs, PhD theses, Resolutions of Plenum of the Supreme Court of Ukraine) that contain ideas, outlaid in the mentioned work, are given. The ways for possible further scientific research in this sphere are remarked.

Key words: *circumstances that exclude the criminality of a deed, lawlessness of a deed, public danger of a deed, crime, body of the crime, criminal responsibility, foundation for criminal responsibility, crime consequences, criminal legal doctrine.*